

УДК 347.45/.47

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.92.1.80>

УМОВИ ЗАРАХУВАННЯ ЗУСТРІЧНИХ ОДНОРІДНИХ ВИМОГ У ЄВРОПЕЙСЬКОМУ ДОГОВІРНОМУ ПРАВІ: ПОРІВНЯЛЬНО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ¹

Устименко О.А.,
*кандидат юридичних наук,
завідувач кафедри цивільно-правових дисциплін
юридичного факультету
Харківського національного університету
імені В.Н. Каразіна
ORCID 0009-0004-9625-9347
e-mail: ustymenko@karazin.ua*

Устименко О.А. Умови зарахування зустрічних однорідних вимог у європейському договірному праві: порівняльно-правовий аспект.

У статті проведено порівняльний аналіз умов зарахування зустрічних однорідних вимог у цивільному законодавстві європейських країн та основних нормативних актах європейського договірного права. Зроблено висновок про те, що зарахування зустрічних однорідних вимог є способом припинення зобов'язань, який знайшов своє закріплення фактично у всіх європейських правопорядках. Охарактеризовано такі умови зарахування зустрічних вимог як безспірність вимог, можливість вимог для судового захисту, настання строку виконання, однорідність вимог, приналежність вимог саме боржнику та кредитору, можливість зарахування у разі спливу позовної давності, зарахування за заявою сторони (за її волевиявленням) чи в силу самого факту виникнення зустрічних однорідних вимог. Окремо звернено увагу на відмінності правового регулювання умов зарахування зустрічних однорідних вимог у цивільному праві Німеччини, Франції, Австрії. Підкреслено, що у цивільному законодавстві таких європейських країн як Франція та Австрія, зарахування зустрічних однорідних вимог здійснюється в силу самого факту виникнення таких зустрічних вимог, які відповідають необхідним для зарахування умовам, тобто не вимагається обов'язкового вчинення правочину для припинення зобов'язання зарахуванням. Акцентовано, що у цивільному законодавстві Німеччини зарахування зустрічних однорідних вимог здійснюється у формі позасудової односторонньої заяви, яка, як правило, не має ретроспективної дії: зобов'язання припиняється з моменту заяви, а не з моменту виникнення права на зарахування. Зауважено, що у праві країн континентальної правової сім'ї зарахування зустрічних вимог є інститутом матеріального права й водночас акцентовано увагу на тому, що процесуальне зарахування зустрічних однорідних вимог властиве правопорядкам common law. Окремо в роботі вказано також на можливість як судового, так і позасудового зарахування зустрічних однорідних вимог у різних правопорядках. Здійснено огляд умов зарахування зустрічних однорідних вимог у таких основних нормативних актах європейського договірного права як Принципи європейського договірного права (PECL), Принципи міжнародних комерційних договорів (UNIDROIT), Проекті загальної системи координат європейського приватного права (DCFR). Підсумовано, що положення вказаних норми європейського договірного права може стати в нагоді в процесі рекодифікації цивільного законодавства України.

Ключові слова: договір, європейське договірне право, зобов'язання, припинення зобов'язань, зарахування зустрічних вимог.

¹ Підготовлено в рамках виконання проєкту «Договірне право ЄС (EU-Contract)» за напрямком Дії Жан Моне (Модуль) Програми ЄС Еразмус+ (101127494 – EU-Contract –ERASMUS-JMO-2023-HEI-TCH-RSCH).

Ustymenko O.A. Conditions of set-off in European contract law: comparative law aspect.

The article provides a comparative analysis of the conditions for the set-off of counter-homogeneous claims in the civil legislation of European countries and the main regulatory acts of European contract law. It is concluded that the set-off of counter-homogeneous claims is a method of terminating obligations, which has found its consolidation in virtually all European legal systems. The following conditions for the set-off of counter-claims are characterized: the indisputability of claims, the possibility of claims for judicial protection, the onset of the performance deadline, the uniformity of claims, the belonging of claims to the debtor and the creditor, the possibility of set-off in the event of the expiration of the limitation period, set-off at the request of the party (at its will) or by virtue of the very fact of the emergence of counter-homogeneous claims. Separate attention is paid to the differences in the legal regulation of the conditions for the set-off of counter-homogeneous claims in the civil law of Germany, France, and Austria. It is emphasized that in the civil legislation of such European countries as France and Austria, the set-off of counter-homogeneous claims is carried out by virtue of the very fact of the emergence of such counter-claims that meet the conditions necessary for set-off, that is, it is not required to make a transaction to terminate the obligation by set-off. It is emphasized that in the civil legislation of Germany, the set-off of counter-homogeneous claims is carried out in the form of an extrajudicial unilateral statement, which, as a rule, does not have retrospective effect: the obligation is terminated from the moment of the statement, and not from the moment of the emergence of the right to set-off. It is noted that in the law of the countries of the continental legal family, the set-off of counter-claims is an institution of substantive law and at the same time, attention is focused on the fact that the procedural set-off of counter-homogeneous claims is inherent in common law legal systems. Separately, the paper also indicates the possibility of both judicial and extrajudicial set-off of counter-homogeneous claims in different legal systems. The conditions for the set-off of counter-homogeneous claims in such basic normative acts of European contract law as the Principles of European Contract Law (PECL), Principles of International Commercial Contracts (UNIDROIT), and the Draft Common Coordinate System of European Private Law (DCFR) were reviewed. It was concluded that the provisions of the above-mentioned norms of European contract law may be useful in the process of recodification of the civil legislation of Ukraine.

Key words: contract, European contract law, obligation, termination of obligations, set-off.

Постановка проблеми та стан опрацювання тематики. Зарахування зустрічних однорідних вимог є доволі сталим способом припинення зобов'язання у традиції приватного права, передбаченим фактично у всіх кодексах приватного права Європи. В унісон наведеному слід зазначити, що у Цивільному кодексі України також встановлено такий спосіб припинення зобов'язання як зарахування зустрічних однорідних вимог, застосування якого є доволі поширеним, особливо у правовідносинах між суб'єктами господарювання. Однак значна кількість важливих аспектів цього способу припинення зобов'язання залишились поза увагою законодавця, що створює певні проблеми у правозастосуванні, внаслідок чого вбачається доречним здійснення аналізу законодавства європейських країн та основних актів європейського договірного права задля уніфікації та гармонізації відповідних вітчизняних норм.

Специфіка та особливості зарахування зустрічних однорідних вимог у приватному праві окремих країн досліджувалась такими науковцями як Л.К. Жданкіна, Р. Ціммерман, К. Фунтулакис тощо, але комплексного порівняльного дослідження умов зарахування зустрічних вимог в зарубіжних правопорядках та у європейському договірному праві на сьогодні у вітчизняній цивілістиці немає.

Отже, **метою** статті є спроба проведення порівняльного аналізу положень зарубіжного та європейського договірного права в частині правового регулювання умов зарахування зустрічних однорідних вимог як способу припинення зобов'язання.

Виклад основного матеріалу. Основним напрямом нормативного врегулювання зарахування зустрічних вимог в цілому як способу припинення зобов'язання є визначення умов, які є необхідними для такого зарахування. Традиційною увагою дослідників зосереджується на таких умовах зарахування зустрічних вимог як безспірність; можливість судового захисту; настання строку виконання; однорідність; приналежність саме боржнику та кредитору; можливість зарахування у разі спливу позовної давності; зарахування за заявою сторони (за її волевиявленням) чи в силу самого факту виникнення зустрічних вимог. В зарубіжних правопорядках європейських країн

законодавче врегулювання перерахованих умов різняться в залежності від локальних традицій приватного права.

Так, у § 387 Німецького цивільного уложення (далі по тексті – НЦУ) зазначено, що «...якщо дві особи винні одна одній виконання зобов'язань, які за своїм предметом є однорідними, то кожна з них може зарахувати свою вимогу проти вимоги іншої з моменту, коли виникла можливість самій здійснити виконання зобов'язання та вимагати виконання від іншої сторони» [1]. Тобто зарахування зустрічних вимог може здійснюватися за заявою однієї із сторін, що є за своєю природою фактично одностороннім правочином. Слушною є пропозиція Л.К. Жданкіної щодо імплементації у законодавство України норми § 392 НЦУ, відповідно до якої «...у разі накладення арешту на вимогу про зарахування вимоги боржника до кредитора виключається тільки у випадках, якщо боржник набув свою вимогу після накладення арешту, або якщо термін виконання його вимоги настав після накладення арешту, чи якщо вимога повинна бути виконана пізніше, ніж вимога, на яку було накладено арешт» [2, с. 28], оскільки відповідне зарахування на арештований рахунок може стати підставою для штучного створення зацікавленими особами несприятливих умов.

На відміну від положень німецького права, у цивільному праві Австрії та Франції не вимагається спеціального волевиявлення для можливості зарахування зустрічних вимог. Так, відповідно до ст. 1290 Цивільного кодексу Франції, зарахування зустрічних вимог відбувається в силу самого права, виключно лише в силу дії закону, навіть без відома боржників; обидва борги взаємно погашаються у межах їхніх частин в момент, коли вони існують одночасно [4, с. 406]. К. Фунтулакис вважає, що вказана стаття передбачає зарахування зустрічних вимог в силу самого права: «Зарахування зустрічних вимог відбувається в силу самого права, навіть без повідомлення боржників...», тобто допускає зарахування зустрічних вимог автоматично у той момент, коли вони виникли. Втім, на практиці французькі суди вимагають, щоб намір про зарахування зустрічних вимог було заявлено й зарахування не має місця без волевиявлення – «manifestation de volonté» [5, с. 45]. Аналогічним чином у Австрійському цивільному уложенні не вимагається спеціального волевиявлення для зарахування зустрічних вимог у разі, якщо вимоги взаємно співпадають, є правомірними, однорідними та мають такі ж самі властивості, тому у випадку, коли вимоги одна щодо одної компенсуються, виникає взаємне припинення обов'язків (зарахування зустрічних вимог), яке саме по собі викликає взаємне виконання зобов'язань (§ 1438) [6].

Також доцільно звернути увагу на можливість судового та позасудового зарахування зустрічних вимог у різних правопорядках. Німецький дослідник Р. Циммерманн відмежовує зарахування зустрічних вимог від зустрічного позову, вважаючи його процесуальним засобом й за певних обставин дозволяє суду розглядати разом первісний позов та незалежний від нього зустрічний позов, поданий відповідачем у тому ж самому процесі [3, с. 21]. На думку дослідника, процесуальна природа зарахування зустрічних вимог притаманна правопорядкам *common law*, оскільки в англійському праві зарахування набуває чинності з моменту рішення суду, а континентальному праву – матеріально-правова природа [3, с. 21, 23].

Обов'язковою умовою для зарахування зустрічних вимог практично у всіх європейських правопорядках є однорідність вимог, яка означає, що предмет зустрічних зобов'язань повинен полягати у речах того ж самого роду (гроші, товар тощо). К. Фунтулакис зауважує, що у французькому приватному праві грошовий борг не може бути зарахований із боргом про повернення товарів та зарахування не матиме місце у разі, якщо одне зобов'язання полягає у вчиненні певної дії, а інше – в утриманні від певної дії. Зміст зобов'язання повинен бути тотожним, тобто обидва зобов'язання повинні полягати у сплаті певної суми або наданні певних товарів одного роду [5, с. 51]. В свою чергу, німецьке приватне право обмежує можливість зарахування зустрічних вимог у різних валютах відповідно до § 244 (1) НЦУ, яким передбачено, що якщо грошові борги повинні бути сплачені в країні й обраховуються в інших, ніж євро, валютах, то вони повинні бути сплачені в євро, якщо сторони явно не домовились про інше. Тобто обмежується можливість зарахування боргів у різних валютах: первісний борг має обраховуватись у євро, та тільки боржник, який має борг в іноземній валюті, має право на зарахування, на відміну від кредитора [5, с. 71].

Відповідно до Австрійського цивільного уложення не можуть бути предметом зарахування зустрічних вимог речі, які самовільно отримані або отримані внаслідок обмани шляхом позики, передання на зберігання чи у найм (§ 1440), а також зарахування того, що боржник повинен сплатити третій особі, а третя особа – боржнику (§ 1441). Передбачені також правила щодо зарахування вимоги у разі послідовного відступлення права вимоги: якщо вимога послідовно передається

кільком особам, то хоча боржник й може зарахувати вимогу, яку він до моменту відступлення мав до її першого володільця, та вимогу до останнього володільця, однак він не може зарахувати вимогу до її проміжних володільців (§ 1442) [6, с. 250].

Ще одна умова, яка висувається у зарубіжних правопорядках для зарахування зустрічних вимог – це їх здатність до виконання у примусовому порядку, оскільки завжди існує ймовірність затягування відповідачем процесу шляхом звернення до зарахування зустрічних вимог, які або не можуть бути швидко підтверджені, або існування яких ще взагалі не підтверджено. Можна також припустити, що статус вимоги згодом здатен трансформуватись, наприклад, будуть втрачені документи на підтвердження такої вимоги. Слід зауважити, що німецьке приватне право не висуває означеної умови для зарахування зустрічних вимог [3, с. 52]. На думку К. Фунтулакис, здатність до виконання у примусовому порядку розглядається як механізм захисту відповідача від затягування спірних вимог, які протиставляються вимогам безспірних. Вимога безспірності має особливе значення для вимог про відшкодування збитків, які виникають з моменту завдання збитків, але стають «ліквідними» лише тоді, коли суд або сторони визначають суму відшкодування. [5, с. 48]. Умова щодо здатності до виконання у примусовому порядку є обґрунтованою лише щодо судового зарахування зустрічних вимог й нормативна заборона застосування такої умови буде суперечити принципу свободи договору.

Зарахування зустрічних однорідних вимог регулюється також актами договірного права ЄС. Так, у Принципах європейського договірного права (далі по тексті – PECL) головною вимогою зарахування зустрічних вимог є саме зустрічність, сутність якої полягає в тому, що якщо обидві сторони мають щодо іншої зобов'язання одного роду, кожна сторона може зарахувати власне право на отримання виконання («вимогу») із відповідною вимогою другої сторони, за умови та в тій мірі, що на момент зарахування перша сторона: а) вправі здійснити виконання та б) може вимагати виконання з боку іншої сторони (ст. 13:101: Вимоги до зарахування). Другою вимогою до зарахування зустрічних однорідних вимог PECL визначає безспірність вимог: боржник не може здійснити зарахування вимоги, яка є невизначеною щодо її існування або вартості, за винятком, якщо зарахування не зашкодить інтересам другої сторони (ч. 1 ст. 13:102: Невизначені вимоги) [7]. Дискусійним вбачається застереження щодо можливості зарахування невизначених вимог за відсутності шкоди інтересам другої сторони, оскільки така умова є доволі суб'єктивною за відсутності суб'єкта, який має визначати наявність чи відсутність такої шкоди та сутність інтересу іншої сторони. Друга частина процитованої статті встановлює презумпцію відсутності шкоди інтересам другої сторони, якщо вимоги обох сторін походять з одного й того ж правовідношення (ч. 2 ст. 13:102 PECL). Виключається зарахування зустрічних вимог у випадках: а) якщо це виключається угодою; б) щодо вимоги в тій мірі, в якій ця вимога не може набути чинності; с) щодо вимоги, яка впливає з навмисної протиправної дії [7].

PECL також передбачають можливість зарахування зустрічних вимог у різних валютах у разі, якщо не обумовлено, що сторона, яка ініціює зарахування, повинна здійснювати платіж виключено у визначеній валюті (ст. 13:103 PECL). Чітко визначено також момент припинення зобов'язання шляхом зарахування: сумірні зобов'язання припиняються з моменту повідомлення (ст. 13:106 PECL), а отже, до моменту повідомлення про зарахування зустрічних вимог зобов'язання є чинними [7]. Наведене вбачається доволі дискусійним, оскільки до моменту повідомлення розмір боргу за рахунок неустойки, інфляції тощо може збільшуватись, й на момент виникнення вимоги стає невідповідним до моменту повідомлення про зарахування, а відтак зустрічні зобов'язання, які могли бути повністю припинені виконанням на момент виникнення, можуть не припинитися повністю шляхом зарахування.

Також зарахування однорідних зустрічних вимог врегульовується Принципами міжнародних комерційних договорів (далі по тексті – УНІДРУА). Можливість зарахування встановлена для грошових та інших однорідних зобов'язань за таких умов: а) перша сторона має право виконати своє зобов'язання; б) якщо зобов'язання другої сторони є визначеним щодо його існування та суми, і строк його виконання настав (ст. 8.1). Отже, однорідність та визначеність вимог є обов'язковими умовами зарахування, але водночас частиною 2 ст. 8.1 встановлюється можливість зарахування щодо невизначеного зобов'язання (щодо його існування чи щодо його суми), якщо обидва зобов'язання виникли з одного договору [8]. Аналогічно до вищенаведеного нормативного акту, вказана норма уявляється доволі полемічною, оскільки надає право у разі існування зобов'язань, що виникли із одного договору, зарахувати свою вимогу проти вимоги, щодо якої достовірно не-

відомо, чи є вона чинною та який розмір такої вимоги. Таке рішення може стати підставою для зловживань з боку боржників.

Як і PECL, УНІДРУА врегулювання зарахування зустрічних вимог здійснюється шляхом повідомлення, в якому повинні бути вказані зобов'язання щодо яких заявлено про зарахування. Якщо в повідомленні не вказується зобов'язання, щодо якого здійснюється зарахування, друга сторона може упродовж розумного строку заявити першій стороні, щодо якого зобов'язання стосується це зарахування. У разі, якщо означеної заяви не буде зроблено, зарахування буде стосуватися всіх зобов'язань пропорційно (ст. 8.4). Моментом набуття чинності зарахування зустрічних вимог УНІДРУА визначає момент повідомлення, з якого зустрічні зобов'язання припиняються (ст. 8.5) [8].

Проект загальної системи координат європейського приватного права (далі по тексті – DCFR) визначає зарахування зустрічних вимог як процес, за допомогою якого боржник може зменшити суму заборгованості кредитора на суму, яку кредитор заборгував боржнику (III.-6:101). Вказаним актом встановлюються такі вимоги для зарахування зустрічних вимог як взаємність, однорідність, зустрічність, наявність права на виконання у сторони, яка заявляє про зарахування: якщо дві сторони мають одна перед одною зобов'язання одного роду, будь-яка зі сторін може зарахувати право сторони проти права іншої сторони, якщо і в тій мірі, що на момент зарахування, перша сторона: (a) має право здійснювати виконання; і (b) може вимагати від іншої сторони виконання (III.-6:102) [9, с. 506]. Взаємність трактується як наявність прав між тими ж сторонами, виключення із правила про взаємність можливе лише у разі відступлення права вимоги і якщо право вимоги було відступлено, боржник може пред'явити правонаступнику кредитора певні права на зарахування, які були б у розпорядженні боржника проти первісного кредитора (III.-5:116). Зарахування зустрічних вимог є неможливим за DCFR у разі невизначеності вимог (щодо їх наявності або вартості) й те, що зустрічні зобов'язання повинні бути виконані в різних місцях, не заважає зарахуванню: наприклад, вимога щодо позики, яка підлягає поверненню за місцем діяльності позикодавця, може бути зарахована в рахунок вимоги купівельної ціни, яка повинна бути сплачена за місцем діяльності продавця; зарахування у такому разі не завдасть шкоди кредитору [9, с. 509].

Висновки. Зарахування зустрічних однорідних вимог є способом припинення зобов'язання, закріпленим фактично у всіх європейських правопорядках. У праві країн континентальної правової сім'ї зарахування зустрічних вимог є інститутом матеріального права. У цивільному законодавстві Франції та Австрії зарахування зустрічних вимог здійснюється в силу самого факту виникнення зустрічних вимог, які відповідають необхідним для зарахування умовам, тобто не вимагається обов'язкового вчинення правочину для припинення зобов'язання зарахуванням. У цивільному законодавстві Німеччини зарахування зустрічних вимог здійснюється у формі позасудової односторонньої заяви, яка, як правило, не має ретроспективної дії: зобов'язання припиняється з моменту заяви, а не з моменту виникнення права на зарахування. Умовами, що висувуються до вимог, які підлягають зарахуванню, є взаємність, зустрічність, однорідність, настання строку виконання та можливість виконання у примусовому порядку. Зарахування не застосовується до невизначених вимог, може бути заборонено домовленістю сторін та застосовуватись до вимог, виконання яких має здійснюватися у різних місцях, а також здійснюватись у разі наявності множинності зустрічних вимог. Положення вказаних норми європейського договірної права може стати в нагоді в процесі рекодифікації цивільного законодавства України.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. German Civil Code. BGB. Federal Ministry of Justice. URL: https://www.gesetze-im-internet.de/englisch_bgb/ (дата звернення: 09.12.2025).
2. Жданкіна Л.К. Аналіз досвіду цивільно-правового регулювання заліку зустрічних однорідних вимог як способу припинення цивільних зобов'язань на прикладі окремих країн ЄС. *Актуальні проблеми сучасної юриспруденції*. 2017. № 4. С. 24–28. URL: https://www.dnu.dp.ua/docs/visnik/fjur/program_5c4721b99c6ae.pdf#page=24 (дата звернення: 09.12.2025).
3. Zimmermann R. *Comparative Foundations of a European Law of Set-Off and Prescription*. Cambridge: Cambridge University Press, 2004. 182 p.
4. Code civil. Version en vigueur au 27 octobre 2024. Légifrance. URL: https://www.legifrance.gouv.fr/codes/texte_lc/LEGITEXT000006070721#/ (дата звернення: 09.12.2025).

5. Fountoulakis Ch. Set-off Defences in International Commercial Arbitration. Oxford; Portland: Hart Publishing, 2011. 257 p.
6. Bundesrecht konsolidiert: Gesamte Rechtsvorschrift für Allgemeines bürgerliches Gesetzbuch, Fassung vom 27.10.2024. Umsetzungshinweis für folgende Bestimmung. URL: <https://www.ris.bka.gv.at/GeltendeFassung.wxe?Abfrage=Bundesnormen&Gesetzesnummer=10001622> (дата звернення: 09.12.2025).
7. Принципи європейського договірного права. Коментарі та рекомендації. / пер. з англійської ТОВ «Асоціація експортерів і імпортерів «ЗЕД». Київ: Асоц. «ЗЕД», 2013. 304 с. URL: https://www.zed.ua/images/files/PECL_short.pdf (дата звернення: 09.12.2025).
8. Принципи міжнародних комерційних договорів УНІДРУА / пер. з англ. О.С. Білоус. 2010. URL: <https://www.unidroit.org/wp-content/uploads/2021/06/Unidroit-Principles-2010-Ukrainian-bl.pdf> (дата звернення: 09.12.2025).
9. Principles, Definitions and Model Rules of European Private Law Draft Common Frame of Reference (DCFR). Oxford : Oxford University Press, 2009. 6100 p.